



Şamuhmet Suwtyýew

ŞAN-ŞÖHRATLY HUNILAR

Şamuhammet Suwtyýew

ŞAN-ŞÖHRATLY HUNLAR

**Elektron görnüşde taýýarlan:
Pälwan Muhyýew**

Aşgabat—2015 ý.

ŞAN-ŞÖHRATLY HUNLAR

Taryh.

Gadymy dünýäde her bir halkyň taryhy köp sanly söweşlerden we ýeňişlerden, wakalardan doludyr. Şol pursatlar biziň hem aslymyzda bolupdyr. Hunlary üns merkezinde saklan gadymy Çyn-Maçyn (Hytaý) taryhçylary olar hakynda taryhy ýazgylary galdyrypdyrlar. Bu kitapda şol maglumatlardan hem beýleki gyzykly taryhy çeşmelerden peýdalanyldy.

Bu taryh Türkmenleriň gadymky ata-babalary bolan Hun hökümdarlary hakynda dogruçyl gyzykly taryhy maglumatlary beýan edýär. Aslymyza degişli bu kitap taryhçylara we etnograflara hem giň okyjylar köpçüligine niýetlenildi.

Awtory: Şamuhammet Suwtyýew

Elektron görnüşde taýýarlan : Pälwan Muhyýew

GIRIŞ

Hunlar hakynda Bahaeddin Ögel «Türk medeniýetiniň gelen wagtlary» atly kitabynda şeýle diýýär: «Hunlar öz sürüleriniň etleri bilen iýmitlenipdirler. Olaryň sürüleri bolsa otluk ýerlerde we suwly yzgarly ýerlerde otlaýarlar. Howp abananda ýa-da söweşde her kim atlanyp ok-ýaý ulanypdyrlar. Olar özlerine berilen wezipeleri dos-dogry we aňsatlyk bilen ýerine ýetirýärler. Döwletiň gurluşy we dolandyrylyşy hem edil bir beden ýaly bolupdyr. Atalary ýa-da uly doganlary ölende, olardan galan dullary we çagalary derrew ýanlaryna alypdyrlar. Çünki olar öz tirelerinden biriniň hem ýok bolmagyny islemändirler.

Mahmyt Kaşgarynyň «Diwany-lugatet-türk» eserinde bolsa şeýle maglumatlar bar: «Hunlar edil tüweleý ýaly görüner we uçar guşlar kimin derrew sil geçen ýaly geçip giderdiler. Zamanamyzyň serdarlary olardan çykdy. Taňry Dünýäni dolandyrmagy olaryň eline berdi».

TÜRKMENLER

«Owşar türkmenleriniň taryhy»(2008) kitabynyň türk ýazyjysy Adnan Menderes Kaýa özüniň taryhy çeşmelere salgylananyň içinde «Türkmen» ady hakynda gyzykly hem gerekli örän möhüm ýazgylary galdyrypdyr. Taryhy çeşme «Türk adynyň hakyky eýesi Türkmenlerdir» diýip tassyklaýar[1]. Töwradyň Ýunança (grek) terjime edilen Septuaginta (Ýetmişler) nusgasynda ady agzalan Togarmalar (Torglar), demirgazykdan gelen haýsydyr bir kowum hakynda ýatlanypdyr. Ilkinji Yslam hadyslaryny rowaýat eden Wehb bin Münebbih: «Türküstanda Zülkarneýniň ýörüşlerinde gabat gelen Torgumanlylar» hakynda aýdypdyr. El-Beýruni Türkmen sözi hakynda: «Oguzlar bu ady Türgüman şeklinde aýdandyklaryny» ýatlapdyr[2]. Mahmyt Kaşgary bolsa Zülkarneýin Türküstana eden ýörüşi wagtlarynda 24 Oguz taýpasynyň Türkmen adyny alandyklary hakynda hekaýat ýazypdyr[3]. Miladydan öňki VI asyrdan (m.ö. 525- m.ö. 522 ý.ý.) Müsüre gelen Ahamenit goşunlarynyň arasynda Horezm goşun birlikleriniň arasynda Darkmanlaryň (türkmenler) bardygyny Elefantide (Müsür) tapylan papirusda ýazga geçirilen eken. Bulardan başga-da Günbatar Hun eýýamynda Miladydan öňki V asyrdan Aral deňziniň kenarýakasynda ornaşan ýurdyň ady we ol ýerdäki milletiň ady Çyn-maçyn (Hytaý) çeşmelerinde «Tü-kü-mön» diýlipdir[4]. Aýratynam Milady senesiniň 286-330-njy ýyllardaky bolan taryhy wakalary ýazan Rimli Agathangelos, soňra 925-nji ýylda ölen Katolik Ohannes VI çenli bütün iýeroglif basmaçylary häzirki Ermenistan ýurduny we onuň töwereklerini Torkomýan ili we halkyny hem Torkomýan, Aşkenaz asyly bolandyklary hakynda ýatlap geçipdirler[5]. Yslam eýýamynda ilat sanlaryny az bolan Türkmenlerden diňe Mukaddesi ýatlap geçipdir. Isfijap bilen Balasagun arasynda ýaşandyklaryny, hökümdarynyň hem Ordu şäherinde oturandygyny we gorkularyndan ýaña Musulman bolandygyny ýazypdyr.

Türkmenler musulmanlygy kabul eden ilkinji Türki taýpasydyr. Yslamyýet Orta Aziýada ýaýylyp başlandan Oguzlardan käbir bölümler X asyryň ilkinji ýarymynda musulmanlygy kabul etmäge başlapdyr. Şol asyryň ahylarynda bolsa köpçülik yslam dinine giripdir. Oguzlardan Yslam dinini kabul edenlere Yslamy bolmadyk Oguzlardan aýyrmak üçin Mawera musulmanlary tarapyndan Türkmen diýýär ekenler. Türkmenler Yslam din musulmanlygyny ilkinji kabul Türki taýpasy bolandyklary üçin Türkmen ady musulman görnüşinde (Türk iman-iman eden türk) hem atlandyrylypdyr. Şeýdip Oguzlardan Musulman bolanlara Türkmen diýilmäge başlandy. Oguzlar bolsa özülerine «Türkmen» diýip atlandyrmadyrlar. XIII asyryň başlarynda bolsa Türkmen ady her ýerde Oguz adynyň ýerini alypdyr[6].

Salgylanma:

[1] Sümer. ady geçen eserde s. 39.

[2] Z. W. Togan. Umumy Türk taryhyna giriş. Enderun, Stambul. 1971. s.

[3] Sümeriň ady agzalan eserinde s. 39.

[4] Togan «Saklar» BTTD s. 23. s. 30-31. Çynmaçynça (hytaý) «R» sesi ýok. Şol sebäpli bu söz «Türkümön» diýlip aýdylýar.

[5] F. Kirzioglu «Dede Korkut Oguz-Namele, coğrafyası ve düşünceler» I. Türkolog kongresi, Stambul 1980. s. 289-91.

[6] Faruk Sümer, Oguzlar TDAW. Stambul 1992. s. 59-60. Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye. Boğaziçi. Stambul. 1993, s.9.

GADYMY TÜRKMENLERIŇ ATA-BABALARY

Türkmenleriň asly we ata-watany hakyndaky çaklamalar taryhçylaryň ýazan taryh kitaplaryndaky maglumatlar dürli-dürlidir. Türkmenleriň gadymy hökümdarlarynyň tatyh sahnalaryna çykyşy miladydan öňki 2000-nji ýyllara gabat gelýär. Orta Aziýada Türkmenleriň iňňän gadymy siwilizasiýa medeniýetli ata-babalarynyň ýaşandygy hakynda çaklamalar bar. Türkmenleriň atalary Taňry we Altaý daglarynyň aralarynda göçüp-gonup ýaşaýardylar. Şolar ýaly prototürk kowumlary häzirki Aşgabadyň golaýyndaky Änewde miladydan öňki V müňýyllyga degişli ilkinji medeniýetiň merkeziniň düýbünü tutupdyrlar. Ondaky tapylan tapyndylar 6000 ýyllyk döwürlere degişlidir.

Şolar ýaly tapyndylar miladydan öňki 2000-1000 ýyllar aralygyna degişli Altaýlarda hem tapyldy. Türkmenleriň gadymy ata-babalary demirgazyk Gara deňzinden Ýuwaş okeanynyň aralygyndaky giňişliklerde ýaşapdyrlar[1]. Şeýlelikde W. M. Massonyň ýazmagyna görä miladydan öňki I müňýyllyga çenli Orta Aziýanyň dürli ýerlerinde dürli ýollar bilen bolup geçen taryhy hadysalar Parfiýa, Margiýana, Girkaniýa, Horezm, Sogd, Baktriýa we Fergana siwilizasiýalarynyň döremegi bilen tamamlanypdyr. Miladydan öňki II müňýyllykda Merkezi Aziýanyň syýasy arenasyna atlary Awestada duşýan iki sany has iri etnosyýasy birleşme—turlar we ariýler çykýar. Has dogrusy, olar Merkezi Aziýada taryhy emele gelen iki medeni dünýäni—oturumly ekerançylygy we çarwadarçylygy emele gelen iki medeni dünýäni—oturumly ekerançylygy we çarwadarçylygy emele getirenler bolup durýar. Olar etnogeneziň umumy kontinental hadysalarda, dilleriň hem Ýewropanyň we Aziýanyň häzirki zaman halklarynyň emele gelmeginde wajyp hyzmaty ýerine ýetiripdirler.[2]. Rus arheologlarynyň soňky gazuw-agtaryş işlerindäki maglumatlara görä bu ýerlerdäki türkiler akýagyz we giň, süýri kelleli taýpalar ýaşapdyr. Prototürkler awçy we söweşeň taýpalar bolupdyr. Ilkinji türkiler gündogar Türküstanyň (Çungariýa) demirgazygynda ýaşapdyrlar.

Hytaýdaky Ak-piramidalary binýat eden türki halklar bolupdyr. Munuň subutnamasy şol Piramidanyň içinden tapylan şazenan owadan Lolanyň türki

geýminde mumiýalaşdyrypdyrlar. Şol ak piramidanyň ýaşy Müsürdäki piramidalaryň ýaşyndan has gadymdyr.

Häzirki Mongoliýa topraklaryndaky ýaşan gadymy türkmenleriň ata-babalary mongollaryň goňşysy bolup ýaşapdyrlar. Sebäbi mongollarda Türkmen-türk medeniýetiniň yzlaryny hem-de käbir mongollar türkiçe güleşip Türkileşipdirler.

Ilkinji Hytaý çeşmelerinde miladydan öňki 1766-njy ýylda ýazga geçirilen Çun-Guweý, miladydan öňki 1122-nji ýyllarda Tapi, miladydan öňki 1116-njy ýyllarda Pe-çi, miladydan öňki 627-nji ýyllarda Kiok atly demirgazyk sähralardaky höküm süren höküdarlar hakynda ýazgylary galdyrypdyrlar. Şol hökümdarlaryň hem Türkmen-türkleriň gadymy hökümdarlary bolandyr diýlip çak edilýär.

Çyn-Maçyn diliniň grammatikasyna görä çynmaçyn ýazyjylary we taryhçylary ýokardaky atlandyrmalary özleriçe ýazga geçiripdirler. Şonuň üçin biz türkmenler gadymy ata-babalarymyzyň atlaryny Hytaý dilinde atlandyrmaly bolýarys[3].

ŞAN-ŞÖHRATLY HUN HÖKÜMDARLYGY (M. Ö. 221- MILADYNYŇ 439-NJY ÝYLYNA ÇENLI)

Türkmenleriň gadymy ata-babalarynyň guran döwletleriniň biri hem Aziýadaky Hun hökümdarlygydyr. Hunlaryň taryh sahnasyna haçan çykandygy belli däl. Emma Miladydan öňki 2255-nji ýyllarda Hunlaryň ady taryhy çeşmelerde biri-birinden tapawutly şekillerde ýazylypdyr. Çyn-maçyn çeşmelerinde döwrüne görä dürliçe atlandyrylan hunlar miladydan öňki 318-nji ýylda Hsiung-nu diýlip ilkinji sapa atlandyrylypdyr. Hsiung-nu ady gadymy Çyn-maçynlylaryň Hunlara beren atlandyrmasydyr. Onuň subutnamasy 311-nji ýyldaky Sogdyça ýazylan iýerogliflerde şol atlandyрма ýazylypdyr. Hytaýda Miladydan öňki 1122-225-nji ýyllarda höküm süren Çu döwletini guranlar Türküstan (Turan) asylyly nebereler bolupdyr. Olar hytaýdaky Luň-şaw medeniýetine derek Ýañ-şaw medeniýetini özleşdiripdirler.

Çu hanedany wagtyň geçmegi bilen aragatnaşyk we baglanyşyk arkaly Çynmaçynlaşypdyrlar (Hytaý). Bir tarapdan Hunlar bularyň üstüne çapawulçylyk ýörüşlerini gurnapdyrlar. Bularyň çozuşynyň öňüni almak üçin miladydan öňki 780-nji ýyllarda Çyn-maçyn serhetlerini yzarlap gidýän diwarlar gurup başlapdyrlar. Hunlaryň çozuşlaryna döz gelip bilmeýän Çynmaçynlylar bir asyrlap goşun reformasyny geçiripdirler.

Soňra Çyn maçyn hökümdarlygynyň imperatory miladydan öňki 247-221-nji ýyllar aralygynda Çyn-maçyn serhedindäki beýik diwary gurdurup tamamladýar.

Häzirlikçe bize belli bolan ilkinji Hun hökümdary (Şanyúy) Duman Beýgudyr (Towman) ol miladydan öňki 221-209-njy ýyllarda Hun taýpalaryna hökümdarlyk edipdir[4].

GARA HAN (DUMAN BEÝGU—M. Ö. 220-M. Ö.209)

Hun hökümdarlarynyň içinde bize belli bolan Garahanyň (Duman) asly Aşynaogullary bolan Oguzyň neslindedir. Ol şol Şejereýi teräkime kitabyny ýazan Abulgazy Bahadurhanyň Oguznamasyndaky Garahandyr. Ol miladydan öňki III asyrdan ýaşap geçen ilkinji Hun hökümdarydyr. Onuň Beýgu atly lakamy beýik diýmekligi aňladýar.

Ol miladydan öňki 221-220-nji ýyllarda Tagta geçip Hun taýpalarynyň baştutany boldy. Bu baştutanlara Ýabgu hem diýýärler, şol sebäpli oňa Duman Ýabgu hem diýlerdi.

Gara hanyň ata-babalary Türküstan (Turan) topraklaryndan Çynmaçynyň demirgazyk çäklerine gelip birnäçe öýli bolup oturupdyrlar. Hunlar Çynmaçyna tarap çozup olja talap gezipdirler. Gara hanyň ene başga iki ogly bolupdyr. Uly aýalyndan Oguz (Mode, Mete) kiçi aýalyndan hem bir ogly bolupdyr. Gara han Oguzy tagta mirasdar etmekligi rowa görmedi. Şonuň üçin ol kiçi ogluny tagta geçirmek isledi. Emma Oguz kakasynyň ýalňyşýandygyny duýdurupdy. Gara han Oguzy Düýeçi taýpalarynyň (ýueçji) eline girew diýip berdi. Gara han kiçi ogluny tagt mirasy etmekçidigini duýan Oguz tussaglykdan gaçyp gaýdyp, özüne 10.000 adamlyk goşun toplady we kakasy bilen uly çaknyşygy başlatdy. Netijede miladydan öňki 209-njy ýylda Kakasy we onuň kiçi aýaly hem ene başga jigsi şol uruşda öldürildi. Tagta hem Oguz han geçdi.

OGUZ HAN (METE HAN YA-DA MODE HAN M.Ö. 234Ý — M.Ö.174Ý)

Beýik Çyn-maçyn (hytaý) taryhçysy Sima Şyan şeýle ýazýar. Hunlar (Gunlar) öz uzyn taryhlary içinde güýçlenip, hökümdarlyk döredip, soňra gowşap aýry-aýry kabyllara bölünipdirler.

Çyn-maçyn imperiýasy bilen birnäçe söweşleri, darkaşlary gaty gan döküşikli boldy ki bu surnukdyryjy uruşlar netijesinde Sin Şi Huandi Hytaýyň demirgazyk serhetlerinde uzynlygy 4000 kilometr uzynlykda, 4 metr galyňlykda we 10 metr beýiklikde diwar çekmeklige buýruk beripdir. Şol Diwar häzir hem bar. Miladydan öňki 238-nji ýylda Çyn-Maçyn imperiýasyna, hatda golaý-goltumdaky goňşularynyň belasy bolan Hun hany Gara hana (Duman) paç töleýärdi[5].

Oguz hanyň gyrgyzyýaňak bir öweý jigsi-de bardy. Tejribeli bolsa-da Garahan (Duman Beýgu) ogly Oguzy däl-de, başga aýalyndan bolan körpe ogluny

tagt mirasdüşeri bellemekçi bolýardy. Gara Oguzy Ýueçjilere (mangollara) girew hökmünde ugradyp, soňra hem olaryň üstüne çozmakçy-dy, eger şeýdäýse Ýueçjiler Modeni öldürerdiler. Bu Duman Beýgunyň tüýs islänidi. Bu planlary aňsyran Oguz (Mode) ýesirlikden gaçyp geldi we Garahan oňa 10.000 atly leşger berdi. Mode kakasynyň pirimlerine garşy uly söweş turuzdy. Şol söweşde kakasy, öweý ejesi, jigsi öldürildi.

Onuň duşman kabyla we taýpalary bilen, ýakyn we uzak halklar bilen eden söweşleri miladydan öňki 202-nji ýyla çenli dowam etdi. Ol 26 taýpany (käbir wariýantlarda 24 taýpa) birleşdirip Beýik Hun hökûmdarlygyny yglan etdi. Bu wagtlarda Çyn-maçyn gaty güýçli imperiýady, hatda Hindistan ýaly Çyn-maçynlylar özlerini «Han» atly baştutanlarynyň ady bilen atlandyrypdyrlar. Baştutan öň gaýykçy bolan Lýu Bank eken.

Oguz han Peteň söweşinde imperatory duzaga düşürdi. Ýedi gün aç-suwsyz galan imperator boýun bolmaga mejbur boldy. Oguz hanyň hunlardan birnäçe aýallary bolupdyr. Ol Çyn-maçyn Imperatorynyň gyzyna hem öýlendi. Oguz han miladydan öňki 174-nji ýylda wepat boldy. Onuň hökûmdarlygy 300 ýyla çenli dowam etdi[6].

GÖK HAN (KIOK—M. Ö. 174-M. Ö. 160)

Gök han (Lawşan) m. ö. 174-nji ýyldan m. ö. 160-njy ýyllarda hökûmdarlyk etdi. Ol hunlaryň üçünji şanyusydyr. Ol Oguz hanyň (Mete han) oglydyr. Dünýä ineninde ejesi oňa Çiçu adyny goýupdyr. Laoşan adynyň näme sebäpden dakylandygy belli däl. Hulsewanyň pikirine görä bu Hun dilindäki bir sözüň terjimesi ýa-da haýsydyr bir sözüň meňşligi bolup biler diýipdir[7]. Çyn-maçyn (hytaý) dilinde Laoşan «uly we üstün» manysyny aňladýar. Hun dilinde onuň manysy Gökhan diýmekdir.

Onuň häkimýeti döwründe Hunlar Çyn-maçyna beýik ýörüşleri gurnapdyrlar. Gök hanyň islegi tutuş Çynmaçyny eýelemekdi. Şeýlelikde m. ö. 166-njy ýylda Hunlar 140.000 leşgerler bilen birlikde paýtagt şäher Siýana golaý gelip çaknyşdy. Töwereklerden 100.000 leşgerleri bilen hökûmdary haýbatly söweşi bilen garşylamaga çykdy. Emma ol güýçli garşylyk görmegi netijesinde yza Mangoliýa tarap çekildi. Mangoliýa Hunlaryň topraklarydy. Ol ýurdy eýelän Oguz handy.

Gök hanyň bu ýorişi bir aýa çekdi. Soňra 10.000 Hun esgerleri bilen Lýawdun ýarymadasyna hüjüme geçdiler. Pekiniň ýakynlarynda ýerleşen Çili şäherine gelen Gökhan Çynmaçyn hökûmdary bilen ylalaşyk baglaşyp yzyna dolandy.

Merkezi Aziýadaky Hindi-Ýewropa kowmy bolan Düýeçileri (Ýuweçji) Hun topraklaryndan çykarylýar, kowulýar. M. öň 162-nji ýylda Düýeçi hanyň kellesinden gymyz käsesini ýasatdyran Gökhan hökûmdarlygyny araçäklerini

öňküsinden-de giňeldýär. Beýniden ýasalan şol gap atadan-ogula miras geçipdir. Gökhan Çynmaçyn hökümdary Weniň gyzyna öýlendi. Gök han m. ö. 160-njy ýylda wepat boldy.

GÜNHAN (KUNIÇEN—M. Ö. 161- M. Ö. 126)

Günhan (Güniçen) miladydan öňki 161 ý. Miladydan öňki 126-njy ýyllar aralygynda hökümdarlyk eden Hun şanýusydyr. Onuň döwri Hun imperiýasynyň iň güýçli döwri hasap edilýär. Hun hökümdarlarynyň içinde iň uzyn ömür süren döwründe Çyn-Maçynda 4 imperator täzelenipdir.

Gökhandan (Kiok) soňra Hun tagtyna ogly Günhan (Kunçin) (M. ö. 160-m.ö.126 ý.ý.) geçdi. Gün han atasy Oguz han we kakasy Gök han ýaly agalyk ediji, berk hökümdar dälidi. Bu döwürde döwlet ugrynda Hytaý (Çyn-maçyn) çozuşlary we surnukdyryjy uruşlar möwç almaga başlady. Hytaýlylaryň yzly-yzyna gazanan ýeňişleriniň soňunda, Hun häkimýeti Gobi çölüniň demirgazygyndaky Orhon derýasynyň kenaryna çekildi.

Döwletiň baý günorta-günbatar topraklary Hytaýyň eline geçdi. Hytaýdan alynan bergiler kesildi. Hun şazadasy arasyndaky çaknyşyklar we içki dawa-jeňjeller döwleti ysgyndan gaçyrdy.

IÇIZ (M. Ö. 126 - M. Ö. 114)

Içiz şanýuý miladydan öňki 126-njy 114-nji ýyllarda hökümdarlyk eden Hun imperatorydyr. Onuň häkimýet döwri iň gowy döwürleriň biri hasap edilipdir. Ol Gök hanyň ikinji ogly we Gün hanyň jigsidi. Şerk Luli şazadasy tituly bolan Içiz jigsi ogly sol tarapdaky serhetleriň şazadasy bolan Ýuýbiniň üstüne çozup häkimýeti ele aldy. Ýuýbi Çyn-maçyna gaçdy we bir näçe aýdan soňra öldi. Içiz häkimýete dyrjaşýanlar bilen haklaşdy. Hun döwletindäki bulaşyklykdan peýdalanan Imperator Wudi uruş oglan etdi. Hunlar muňa jogap edip Çyn-maçynyň serhet taraplaryndan 2000 adamy gul edip alyp gitdiler.

Hökümdarlygyň 2-nji ýylynda üç topar bilen hüjüme geçen we 30.000 esgeri bir topara bölen Içiz, Şofan şäherini zabt etdi. Muňa jogap edip 100.000 esgerden ybarat Çyn-maçyn goşuny 15.000 hunlyny ýesir alyp dyza çekildi. Soňky ýyl Çyn-maçyn goşuny bütin goşun birliklerini herekete geçirdi. Serkerde Siu Fan gaçsa-da beýleki serkerde Cao Hsin olara ýesir düşdi we Içiziň bajysyna öýlendi. Asly Hunlardan bolan Hsin täzeden taýpalarynyňka dolandy. Soňky ýyllar Hun goşunlary has erbet urgulara sezewar bolup heläk boldylar, köpüsi yza çekilip gaçyp gutuldylar. Içiz uruşda ýeňilen iki serkerdäni, şazada Hunýe we Sýuçuny ýanyna çagyrdy. Jezalanmakdan gorkan Hunýe Çyn-maçyna gaçmagy ýüregine

düwse-de Sýuçu onuň bilen gitmek işlemedi. Şol sebäpli Hunýe Sýuçuny öldürdi we gaçdy. 114-nji ýylda täze planlary düzen İçiz öldi. Ýerine ogly Uweý geçdi.

UWEÝ (M.Ö.114-M.Ö.105)

Uweý Şanýuý Miladydan öň 114-nji we miladydan öň 105-nji ýyllar aralygynda hökümdarlyk edipdir. İçiziň uly ogly bolan Uweý şanýunyň häkimýet döwri Hun imperiýasynyň durgunlyk döwri saýylýar. Hun Hökümdarlygynyň 4-nji döwri saýylýar. Häkimýetiň 4-nji ýylynda Çyn-Maçyn ilçisi oňa imperatoryň ony huzuryňa çagyrandygyny we Wassallygy kabul etmegini isleýändigini aýtdy. Uweý muňa gazaplanyp ilçini Baýkal köliniň etraplaryna sürgüne ugratdy we goşunyna dynç berdi. Ýan-sin atly Çyn-maçyn ilçisi ötünç sorap Şanýunyň rugsady bilen imperatoryň ýanyna gitmek isledi. Şanýuý bolsa oňa haýbat atyp Çyn-maçyn şazadasyny talap etdi.

Şanýuý belli karara gelip bilmän özi Çynmaçyna gitmek isledi we Imperator Wudi Uweý üçin Çankanda bir saraý dikilmegini emr etdi. Şondan soňky ýyl Hun ilçisi Çyn-Maçynda syrkawlandygy üçin Uweý ony öldürüpdirler diýip pikir etdi we Çyn-Maçyna gitmek pikirinden ýüz öwürdi. Miladydan öňki 105-nji ýylda ölen Uweýiň ýerine heniz ýaş ogly Er şanýuý hökümdar diýlip yglan edildi[8].

ER UŞILU (M.Ö.105-M.Ö.102)

Er Uşilu Şanýuý heniz kiçi ýaşyndaka tagta çykdy we jemi 3 ýyl hökümdarlyk etdi. Onuň döwründe Hunlar Çynlylar bilen (hytaýlylar) birnäçe söweşler alyp bardylar we ýeňlişe sezewar boldylar. Er Uşilu bolsa miladydan öňki 102-nji ýylda syrkawlady we şol keselinden gutulyp bilmedik ýaş imperator aradan çykdy.

SUÝLIHU (M.Ö.102-M.Ö.101)

Suýlihu 1 ýyl hökümdarlyk eden Hun hökümdarydyr. Jigsiniň ogly bolan Er Uşilunyň ölüminden soňra häkimýetiň başyna geçen ýaşy gartaşan goja Suýlihu Hytaýa garşy goşun birikdirip herekete girişende syrkawlap öldi.

ÇUDIHU (M.Ö101-M.Ö96)

Çudihu şanýuý atasynyň ölüminden soňra oglanlyk ýaşda häkimýetde galdy. Ýaşynyň kiçiligine seretmezden syýasaty bilen hökümdar tagta çykdy we kiçi ýaşdadygyny bahana edip Çyn ilçisini soňra kabul edilmegini isledi. Gelen Çyn ilçilerini yzyna göndertdi.

Asyl ady Çedi bolan şanýuý soňky ýyl täze Çyn ilçisini garşylady. Çudihu gelen ilçileriň bozuk planlarynyň üstüni açyp, bütin ilçileri Baýkal kölüniň etrabyna sürgün etdi.

Islegleri kabul edilmedik Imperator Wudi täzedan hüjüme girişdi. Üç tarapdan goşuny gönderdi. Birinji hoşuna Li Kuankli baştutanlyk etdi. Ol Hun ýesirlerini alyp yza dolananda hunlaryň duzagyna düşdi we 70 sany esgeri öldürildi. Ikinji goşun söweşsiz zatsyz boş yzyna dolandylar. Üçünji goşuna baştutanlyk eden Li Lin Şanýuýyň goşunyna hüjüme geçdi. Emma söweşde açlykdan 400 esgeri bilen birlikde Hunlaryň tarapyna geçip [9] şanýunyň gyzy bilen öylendi.

Hakasiýa ugradylyp ol ýerleri dolandyrmaga başlady. Şanýunyň ölümünden bir ýyl ozal Li Kuankliň baştutanlygynda Çyn goşuny Ýuýu hunlar bilen 10 gün ganly uruşlary alyp baranyndan soňra ýeňilip yza çekildi.

Çyn hüjümlerini dep eden hunlar etrap-şäherleri eýeläp yza dolandylar. Li Kuankli hunlara garşy täze herekete geçjek wagty muny aňan maşgalasynyň günäkärlenýändigini bildi. Li Hunlara hüjüm etdi sebäbi Çyn imperatoryň merhemetini gazanmalydy. Ol hüjümden yza çekildi. Çudihu şanýuýLi Kuankliň ýoluny 60 müň atly bilen kesdi. Çyn goşuny uly heläkçilige uçrady. Li Kuankli boýun boldy. Onuň maşgalasy bolsa Çyn-maçyna tarap ugradyldy. Çudihu şanýunyň iki ogly bardy. Kiçi ogly Huluku onuň ölümünden soňra tagta geçdi.

HULAGU (HULUKU—M.Ö.96-M.Ö.85)

Hulagu ýa-da Huluku şanýuý—miladydan öň 96-njy ýylda atasynyň ýerine tagta geçipdir. Häkimýete geçen wagtlary ady meşhur bolmadyk jigisini tagt mirasdüşeri edip taýyn etse-de ol tiz wagtdan soňra wepat boldy. Häkimýetiniň ilkinji 6 ýyly asuda geçen Hulagu miladydan öňki 90-njy ýylda köne duşmanlary bolan goňşylary Wanku we Wuhuanlardan çynlylara garşy uly goşun toplamakda ýardam bermegi üçin esger isledi. Wuhuanlardan 70.000 esger geldi. Hun şazadasy Çýueçen 30.000 esger bilen, Mantun bolsa 40.000 esger bilen geldi. Şanýuý Altaý daglaryna çekilip söweşe taýynlanmaga başlady. Çyn goşuny Hun döwletiniň içerilerine hereket etdi we ilat garasyny görmän soň yzyna gaýdyp gelýärkä Hun serkerdesi Li Liniň hüjümine sezewar bolup yza çekildi. Hulagu Çyn

goşunyny heläk edip Çyn-maçyndan 600 litr şerap, 2 million litr içgi azygy we 100.000 top, ýüpek talap etdi. Imperator oňa jogap bermedi. Hulagunyň ýesiri bolan Li Kuanklinin Hulagunyň gyzy bilen öýlenmegi bilen Şanýunyň ejesiniň hassalygynyň sebäbiniň Li Kuankli bolandygyny oňa aýtdylar. Rowaýata görä şanýuý Hulagu bilen Li Kuankliniň arasyndaky bolup geçen wakalarda Li Kuankli bütin milleti näletläpdir. Hakykatdan-da soňky ýyllar hunlarda her hili mergi keseller köpelip başlapdyr. Şanýuý Hulagu bolsa Li Kuankliniň mukaddesleşdirilmegini we oňa sežde edilmegini emr etdi. Imperatoýň ölmegi we tagta täze geçen Imperator Çadodiniň döwründe syrkawlan Hulagu oglunyň öleni üçin garyndaşlarynyň we egindeşleriniň teklibi boýunça ýerine jigsiniň ogly Huýandini taýyn etdi.

HUYANDI (M.Ö.85-M.Ö.68)

Huýandi şanýuý—saýlap seçilen ilkinji Hun hökümdarydyr. Ol kesekileriň elinde oýunjak ýaly bolup galyndyr. Döwleti dolandyran Hulagunyň ömürlik ýoldaşy Huýandiniň döwründe miladydan öň 83-nji ýylda Hunlar bir Çyn serkerdesini öldürip yza çekilipdiler. 3 ýyl soňra şanýuý uly goşun bilen Hytaýa hüjüme geçdi. Ýeňilip yza çekildi. Birnäçe hun şazadasy Hytaýyň tarapyna geçip dönüklük etdiler. Soňky ýyllarda Şanýunyň ömri uruşlar bilen geçdi.

Çyn-maçyn bilen duşmanlyk gatnaşykda bolan Wusunlar Oguz hanyň döwründen bäri ilkinji sapa Hunlara duşmançylykly gozgalaňy alyp bardylar. Bir tarapdan Wuhuan, bir tarapdan-da Wusun we bir tarapdan Çynmaçyn goşunlary bilen söweş alyp baran Huýandi miladydan öňki 68-nji ýylda wepat boldy.

SULU ÇIÝANÇU (M.Ö.68-M.Ö.60)

Sulu Çiýançu Miladydan öňki 68-nji ýyldan miladydan öňki 60-njy ýyllar aralygynda Hun imperiýasyny dolandyran hökümdardyr. Halk tarapyndan saýlanyp seçilen Sulu Çiýançunyň döwründe Hunlar ykdysady tarapdan çökgün we kynçylyk içinde ýaşadylar. Onuň döwründe Hunlar Çyn we beýleki goňşulary bilen uruşlary-hüjümleri alyp barýardylar, bu surnukdyryjy uruşlar Hunlary ysgandan gaçyrýardy. Sulu Çiýançu 8 ýyllyk gysga hökümdarlyk edeninden soň wepat boldy.

TUTSETAN (M.Ö.60-M.Ö.68)

Tutsetan hökümdarlyga Sulu Çiyançunyň ölüminden soňra tagta geçdi. Uşilunyň neberesinden bolan Tutsetan Sulu Çiançunyň aýalyňa öýlendi. Gurultaýda Şanyúý saýlap-seçilen Tutsetan aýalynyň jigsini ýokary wezipelere belläp öňki hökümdaryň ýakynlaryny öldürdi. Birnäçe döwlet işgärlerini öldürden Tutsitan öňki hökümdaryň ogly Tsihuşany hem kowdy. Tutsetanyň hereketlerinden birahat bolan beýleki döwlet işgärleri Sulu Çiyançunyň beýleki ogly Huanýeni şanyúý yglan etdiler. Huanýe 50 müň esger bilen şanyunyň üstine basybaljylykly çozuşlar etdiler. Tutsetan bolsa tagtdan daşlaşdyryldy.

HUANÝE (M.Ö.58-M.Ö.31)

Huanýe ýakynlarynyň goldawy astynda gozgalaň turuzyp häkimýete geçipdi. Ozalky ady Tsihouşan dy. Ol miladydan öň 57-nji ýylda Hun döwletinde 5 sany şanyúý bardy we bular esasy hökümdarlyga dyrjaşyardylar. Çuki, Hüge, Utzsi, Ýúýdi özlerini şanyúý yglan etdiler. Bu şahslaryň hemmesi Mete hakanyň beýleki aýalyndan bolan nebereleridi. Çuki Ozaly bilen Hüge, Utzsi we Ýúýdiniň goşunlary bilen garşy söweş alyp bardy we Hüge söweşde ýeňilip özi bolsa gaçdy. Ýúýdi bolsa Huanýe daga yanyna bolandygyny bildirdi. Bir tarapdan serkerde Li Liniň ogly Utszini şanyúý yglan etdi. Utazi öldürileninden soňra Huanýeniň täze egindeşleri baş göterdi.

Sünsün atly hun serkerde (general) bir şazadany Günhan II (Kunçen 2) şanyúý ady bilen yglan etdi. Ondan soňra Huanýeniň jigsi Çiçi şanyúý özüni hökümdar yglan etdi. Çiçi we Günhan II ikisi birleşip Huanýeni ýeňlişe sezewar etdiler. Huanýe öz egindeşleri bilen maslahat etdi, emma egindeşleri bu ýagdaýda onuň Çyn-maçyn bilen birleşmeklik maslahatyny berdiler. Hun serkerdelerinden biri Içjiçi bolsa ol döwürleriň yzda galandygyny Hytaýyň indi güýçlenendigini aýtdy. Huanýe onuň bilen razylaşdy. Huanýe Çynmaçyna ýola düşdi. Miladydan öňki 147-nji ýyldan soňra ilkinji sapar Çyn imperatory we Şanyúý görüşdi.

Imperator oňa goşun we azyk berip ýurduna ugratdy. Çiçi şanyúý şol wagtlar öz döwletini gurmaga taýynlandy. Talas uruşynda Çynmaçyn goşuny Çiçini ýeňlişe sezewar edip başyny kesdi we gozgalaň ýatyryldy. Huanýeniň häkimýeti döwründe taýpabaşylar Çynmaçyna garşy çozuşlary dowam etdirdiler. Huanýe Imperatoryň gyzy bilen öýlenipdir we Ituzýaşi atly şol hytaý şagyzyndan bolupdy. Öleninden soňra bolsa ýerine Fujuli şanyúý boldy.

Fujuli (m.ö.31-m.ö.20)

FUJULI —14-NJI HUN HÖKÜMDARY.

Häkimýet döwri parahat geçdi. Imperatoryň wassaly bolup ömür süren Fujuliniň ölüminden soňra ýerine jigsi Tzýumisýu Souse şanýuý boldy.

SOUSE (M.Ö.20-M.Ö.12)

Dogany ýaly asuda ömür süren Souse 8 ýyl hökümdarlyk sürdi. Çyn imperatory bilen görüşmäge giden wagty ýolda syrkawlap öldi. Ýerine jigsi geçdi.

ÇUYÝA (ÇÜÝÜ—M.Ö.12-M.Ö.8)

Beýleki doganlary ýaly asuda ömür süren Çüýü 4 ýyl häkimýetde oturyp wepat boldy.

UÇJULÝU (M.Ö.8-13)

Uçjulýu häkimýete geçeninden soňra doganlarynyň edişi ýaly ogly Udiýaşuny Hytaýa girew hökmünde ugratdy. Miladydan öňki 6-njy ýylda Udiýaşu hassalanyp öldi. Çyn-maçynyň täze imperator kaýýumy bolan Wank Mank Hunlaryň oturan ýerlerini hem almak isledi. Wank Mank 9-njy ýylda ýurt agdarlyşygyny edip imperator bolanyndan soňra Şanýunyň protokolyny has-da aşak gaçyrdy we mundan beýläk Hunlary wassal hökmünde däl, Çyn-maçynyň watandaşy ýaly görmäge başlady. Muny eşiden Uçjulýu wassallykdan çekilip Wank Manki haýyn yglan edip Çyn-macynly egindeşlerine birleşip oňa garşy söweş yglan etdi. Wank Mank hem öz gezeginde Sýan atly bir şazadany Hun şanýusy yglan etdi. Sýan bolsa şanýunyň ýanyna gaçyp erbet niýetiniň ýokdugyny aýdyp olaryň arasynda galdy. 13-nji ýylda ölen Uçjulýunyň ýerine Sýan geçdi.

SÝAN (ULEJ JODI—13-18.

Hunlaryň 18-nji şanýusy Sýan, Hytaýyň imperatory Wank-Mank tarapyndan bagyşlanypdyr. Soňra Uçjulýu ölende tagta hem ol geçiripdi. 5 ýyl höküm sürdi. Çyn-maçynlara garşy uruşmagyny dowam etdirdi.

DAG HAN (DAOKAO 18-46)

Şanýuý Ýuý Sýanyň jigsidi. Häkimýete geleninde Çynmaçyna watandaş harbylyk emele geldi. Bu pursatda oňa goşulman döwleti güýçlendirdi. 23-nji ýylda Hunlara garşy söweşe taýynlanan Wank-Mank çyn-maçynly gozgalaňçylar tarapyndan öldürildi. Ýu özüni Oguz hanyň (Mete han) yzyny dowam etdiriji yglan edipdir. Ýu Çyn-maçyn şazadasy Lu Fanki, Wank Mankdan boşalan tagta geçirmek isledi. Ol 46-njy ýylda wepat boldy.

UDAÝDIHU (46)

Hunlaryň 20-nji Şanýuýy bolan hiç bir ýylda häkimýetde galmady. Tagta jigsi Panu geçdi.

PANU (46-52)

Şanýuý Panu Beýik Hun imperiýasynyň soňky imperatorydyr. Doganyndan soňra tagta geçse-de, Huhanýe II bilen bäsleşmeli boldy. 2 ýyl soňra Huhanýe bilen bäs gelip bilmedik Panu häkimýeti ikä böldi. Huhanýe II Çyn-maçyndan wassal asyllylygy kabul etdi.

ÝULI WE BEG (BEI—52)

Ýuli we Bei (Beg) 52-nji ýylda şanýuý boldy. Ýuli we Bei hakda maglumat örän az. Olaryň başga eneden bolan iki dogan bolandyklary we Ih Baýan bilen söweşde ýeňlişe sezewar bolandyklary bellidir. Häkimýet şondan soňra günorta Hunlaryndan Şanýuý Tuntuheniň ogly şazada Fenhunun eline geçdi we hun döwletleri birleşdi.

HUHANÝE BI (48-55)

Şanýuý Huhanýe II Günorta Hun imperiýasynyň ilkinji imperatorydyr. Panuýa garşy topalaň tuzuryp Çyn-maçyndan wassal asyllylygy kabul etdi. 55-nji ýylda wepat boldy.

MO (55-56)

Şanýuý Mo günorta Hun imperiýasynyň ikinji imperatorydyr. 55-56-njy ýyllar aralygynda hökümdarlyk etdi. Dogany Panuýa haýynlyk edip Çyn-maýyndan wassal asylylygy kabul etdi. Panunyň goşunyny derbi-dagyn etdi. 56-njy ýylda wepat boldy.

HAN (ÝULUDI—56-59)

Şanýuý Han Ýuludi günorta Hun imperiýasynyň üçünji imperatorydyr. 56-59-njy ýyllar aralygynda hökümdarlyk etdi. Jigsi bilen Panu daga haýynlyk edip Çyn-maýyndan wassal asylylygy kabul etdi. Doganlaryň iň kiçisi oldy. Onuň kakasy Uçjulu. Ogullary Suan bilen Anko.

DI (HAÝTUNŞIÇJHOW—59-63)

Şanýuý Di günorta Hun imperiýasynyň imperatorydyr. Demirgazyk Hunlar bilen birnäçe gezek söweşleri gurnady.

SUW (SU ÇÝUÇUÇÝUÝLINDI—63)

Şanýuý Su jemi 6 aý hökümdarlyk etdi. Hassalyk zerarly öldi we ýerine agasynyň ogly Çžan şanýuý geçdi.

ÇŽAN (HUSESI ÇJOUHUDI—63-85)

Çžan şanýuý 63-nji ýylda häkimýetiň başyna geçdi. Onuň döwründe Hun taryhynda janlanmalar başlandy. Demirgazyk Hunlaryna garşy danışyklara başlandy. Çžan siýanbiler bilen birleşip hunlar bilen täzeden uruş oduny tutaşdyrsa-da Emma Çyn imperatory iki hun döwletini hem ele geçirjek bolýandygyny bildi we urşy ýatyrdy. Çžan 85-nji ýylda wepat boldy. Onuň döwründe hunlaryň hytaýlaşma prosessi başlandy.

SUWAN (ITU YUÝLUDI—85-88)

Şanýuý Suwan 85-nji ýylda häkimýete geldi we tagta çykan gününden beýläk demirgazyk hunlara tarap ýörüşleri geçirdi. Demirgazykdaky Hunlar Çyn-maçyn hökümdaryndan kömek soradylar. Ýöne günorta Hun hökümdarlygyndaky hunlar ýörüşler gurnap, uruşy goýbolsun etmezden, Siýanbiler bilen birlikde zarba saldylar. Bu uruşlarda kä wagt Demirgazykdaky Hunlar kä wagtlar hem Günortadaky Hunlar ýeňiş gazanypdyr. Soňra Demirgazykdaky Hun taýpalar Çubinu, Dusýu ýaly 60 taýpa günorta göçüp geldiler. 88-nji ýylda Suwanyň ölümi bilen tagta Tuntuhe geçdi.

TUNTUHE (HULAN SIÇJUHOUDI—88-93)

Şanýuý Tuntuhe hunlara birleşdiren hökümdardyr. Ol Huhanýe II niň oglydyr. Çyn imperatory ýaňy-ýakynda öldürdi we ogly heniz ýaşdy. Mundan howatyrlanan Tuntuhe ... Şimala garşy ýörüşe geçdi. 8000 şimal esgeri öldürildi. Şimallylar iki topara bölündi. Bularan biri şimal-qärbä çekilip Çubanlar belkäm Çü taýpasy diýlip atlandyryldy. Bular «Zaif hunlar» diýlip tanalardy. Bu taýpa qärbä göçüp geljekgi Kärbi Hun imperiýasy gurujylardyr. Tuntuhe 93-nji ý. öldi we ýerine agasy ogly tagta geçdi[10].

ANKO (93-94)

Anko tagta gelende käbirler oňa hormat goýsa-da käbirleri äsgermeýärdiler we tagta Tunduşiniň çykmagyny isleýärdiler. Anko şimaldan gelen hunlary etrabyňa toplaý Tunduşini öldürmek kararyna geldi. Çyn-maçyna-da bu barada habar ýetirdi. Tunduşi bilen söweşde ýeňlişe sezewar bolan Anko daýysy Kuduhu tarapyndan 94-nji ýylda öldürildi.

TUNDUŞI (SIJI—94-98)

Şanýuý Tunduşi 31-nji hun imperatorydyr. Tunduşi öňler serkerdedi. Demirgazykdaky hunlara garşy ýörüşlere baştutanlyk etdi. Häkimýet sürüp başlan döwürleri Tuntuheniň tarapdarlary, Demirgazyk hunlaryň goldamaklygy bilen onuň ogly şanýu yglan edilipdir. Fenhunyň tarapdarlary daglara tarap süşüp söweşlerini daglarda alyp barýardylar. Halk soňra Fenhudan ýuwaş-ýuwaş sowaşmaga başlapdylar, sebäbi ilat açlykdan ejir çekýärdiler. Fenhu bilen söweşip geçiren şanýu 98-nji ýylda öldi.

TAN (WANŞIŞI ÇUDI—98-124)

Tan şanýuý hunlaryň içinde uzak süren hökümdarlaryň biridir. Fenhu bilen söweşler alyp baran Tan aýratynam ýurdy birleşdirmäge çalyşardy. 118-nji ýylda Fenhu açlyk we halkynyň özünden sowaşyandygyny görüp Çyn-maçyna tarap göçdi we şanýulygyny ýitirip Çyn-maçyn watandaşy boldy. Şanýuý Tanyň döwründe ülkede kän bir üýtgeşmeler bolmady, ol 124-nji ýylda öldi we onuň ýerine hun asylly Ba atly biri geçdi.

BA (124-128)

Şanýuý Ba 124-nji ýylda tagta çykan 33-nji hökümdardyr. Onuň döwri Hunlaryň iň gowşan döwrüdür. Hunlaryň geçen wasallary bolan Sýanbiler Hunlara hüjüm etmäge başlapdy. Ba Çyn-Maçyndan kömek sorady we dört taýpa häkimýetde galdy. Ýerine bolsa Sulu geçdi.

SULININ (128-142)

Şnýuý Sulininiň döwri graždanlyk uruşlary başlady. Birnäçe hunlylaryň gozgalaňy we Sýanbileriň hüjümi bilen geçen bu döwür hunlaryň ysgyndan gaçyp başlan döwrüdür. Sulu öleninden soňra ýerine imperator seçilen şanýuý Duluçu geçdi.

DULUÇU (143-147)

Şanýuý Duluçy Çyn-maçyn imperatory tarapyndan tagta geçen hunlydyr. Ol başarnyksyz şanýu bolupdyr. 4 ýyl şanýulykdan soňra öldi.

ÇÜÇÜR (147-172)

Şanýuý Çüçür hun hasylly şanýuýdyr. Ol Mode hanyň neslindedir. Ol 147-nji ýylda imperator tarapyndan şanýuý taýyn edilipdi. Şanýuý Çüçür Sýanbilere garşy söweşmek üçin Çyn-maçyn esgerlerini urşa çekerdi. Imperator ony 172-nji ýylda tagtdan çekilmäge mejbur etdi. Şol ýyl öldi. Ýerine ogly tagta çykdy.

TUTEJOŞIÇJUÇZÝU (172-178)

Şanýuý Tutejoşıçjuçzyunuň häkimýet döwri uruşlar-darkaşlar bilen geçdi. 6 ýyl tagtda galanyndan soňra Çyn-maçynlylar bilen birlikde Sýanbileriň hany Tanşihua bilen bolan söweşde öldürildi.

HUÇJEN (178-179)

Şanýuý Huçjen atasynyň ölüminden soňra tagta geçipdi, häkimýetiniň ilkinji ýylynda Çyn-maçynly serkerde bilen dörän düşünişmezlik zerarly serkerde tarapyndan öldürildi. Çyn-maçynly serkerde Çjan Sýu bu rugsatyz hereketine görä imperator tarapyndan jezalandyryldy.

ÇÝANÇU (179-188)

Şanýuý Çýançu bir hun asylly hökümdarydyr. Hunlaryň Kyýan kabylysyndan bolan Çýançu imperator tarapyndan şanýuý taýyn edildi. Kyýan kabylysy hun kanunlary boýunça özleri şanýuý bolup bilmezdiler. Diňe Luanti maşgalasyndan çykanlar şanýuý bolardy. Bu hadysa üns beren hunlar günbatara göçdüler. Çýançu 9 ýyl häkimýetde bolanyndan soňra gozgalançy hunlar 100.000 esgerler bilen ony urup öldürdiler. Onuň kabylysyndan gelenler Kanklylar diýlip atlandyryldy[11].

ÝUFULUO (188-195)

Şanýuý Ýufuluo hunlaryň 40-njy hökümdarydy. Ýufuluo atasynyň ölüminden soňra imperator tarapyndan taýyn edildi. Hunlar bu şanýuýa hem gozgalan turuzyp Suýbu Kuduhu atly birini şanýuý yglan etdiler. Ol Suýbu maşgalasyndandy. Bu wagt Ýufulou çyn-maçynlylardan hem kömek alyp bilmedigi üçin Sarydaňlygylar gozgalanyna ýardam bermäge başlady. 189-nji ýylda Suýbu öldürildi we ýerine Ýufulounyň jigsi Hujukuan geçdi. Huçukanyň tagta geçmesi sebäbi onuň ene tarapyndan Luanti maşgaladan bolmagyndandy. Ýufuluo 195-nji ýylda öldi we ýerine jigsi geçdi.

HUÇUKUAN (195-215)

Şanýuý Huçukuan 41-nji şanýuýdyr. Huçukuan Ýufuluonyň ölümünden soňra ýerine gelen Suýbu maşgalasyndan bolan Suýbu Kuduhunuň hem

dürilmeginden soňra, 195-nji ýylda şanýuý saýlanypdy. Nikita Biçurin onuň Ýufuluonyň öweý dogany bolandygyny aýdýar. Onuň pikirçe Luanti maşgalasyndan bolandygy üçin şanýuýlyga mynasypdy. Onuň döwri bilen baglanyşykly köp wakalar belli däldir, çünki Çyn-maçyn ýazgylary diňle Hytaýdaky wakalary ýatlapdyr. Onuň döwründe hun ilaty 100.000 den hem köp eken. Huçukuan 215-nji ýylda Han imperiýasynyň baştutany Tsao Tsao tarapyndan sürgün edildi. Sürgün edilen Şanýuý gözlenmezden imperator tarapyndan titullary alyndy. Çyn-maçynlylar tarapyndan heläk bolan Hun hökümdarlygy bir döwlet hökmünde düýbine palta uruldy. Imperator jigsiniň ogly Baony taýpabaşy, Kubeyi bolsa şazada taýyn etdi. Ol indi hunlary döwlet hasabynda görmeýärdi. Huçukuanyň soňky täleýi belli bolmasa-da, 220-nji ýylda intek diridi[12].

BAO (215-260)

Hun şanýuýy Bao Huçukan döwründe 189-njy ýylda şazada titul bilen 5 taýpa onuň ygtyýaryna berildi. Çyn-maçynlylar Hun imperiýasyny basyp alanyndan soňra we Huçukuany zyndana atanyndan soňra Bao özünü şanýuý diýip yglan etdi. Jigsi Kubey bolsa şazada titulyny aldy[13]. Otuz baş ýyl şanýulyk edip iň uzak hökümdarlyk sürenlerden boldy. Titulyň şanýuýlygyna seretmezden Çyn-maçynlylar ony hökümdary ýok taýpabaşy hökmünde görerdiler. 260-njy ýylda dünýeden ötdi we onuň kabyllaryndan jigsi Kubey tagta geçdi.

Bao Çyn-maçyndaky graždanlyk uruşlary wagtynda özüni imperator yglan eden Han maşgalasyndan bolan Tsai Tsaonyň tohumyndan biri bolan Tsai Wentszini ogurlady we ony gyrnagy etdi. Ondan 2 çagasy boldy. Ýuanhaý (d. 251-ö.310) - Demirgazyk Han imperiýasyny gurdy.

KUBEÝ (260-272)

Kubey —260-njy ýyldan 272-nji ýyla çenli baştutanlyk etdi. Huçukuanyň häkimýeti döwründe Sag tarapdaky serhetlere şazada bolupdy. Jigsi Baonyň döwründe bolsa sol tarapdaky serhetlere şazada boldy. Şarki Han imperiýasynyň dargamagyndan soňra Tiefu hanedanlygyny gurdy. Kubeyiň ölüminden soňra Tiefu hanedanlygy gündogar we Günbatar gollaryna aýryldy[14]. Liu Kubeyiň zyznda 2 ogly Liu Kauşenkuýan (272-309 ý.ý.) we Liu Menk (272) atly ogullary galdy. Liu Kauşenkuýanyň Liu-Hu (309-341) atly ogly boldy. Ondan Liu Wuhenk (341-356) atly ogly boldy. Onuň hem Liu Elitu (356-358) atly ogly boldy. Onuň Liu Hsiuku (358-359) atly ogly boldy. Onuň Liu Weýçen (359-391) atly ogly boldy. Onuň Liu Bobo (407-431) atly ogly boldy. Onuň Sýa (407-431)

atly ogly boldy. Sýa Hunlaryň Hsiýa hökümdarlygyny gurdy. Indi Liu Menkiň ogullary hakynda. Onuň Liu Fulun atly ogly boldy. Onuň Liu Luku (285-320) atly ogly boldy. Onuň hem Liu Kuren atly ogly boldy.

EDEBIYAT:

[1] Awtory belli däl. Türküň dünýä ýaýramagy we taryhdaky türk döwletleri. 2015.

[2] Türkmenler we dünýä halklary (etnik we medeni gatnaşyklary. Aşgabat 2012.

[3] Awtory belli däl. Türküň dünýä ýaýramagy we taryhdaky türk döwletleri 2015.

[4] Ahmet K. ORTA ASYA TÜRK TARİHİ

[5] L.N.Gumilyew «Hun halkynyň taryhy» (1960) (rusça).

[6] Reha Ýılmaz «Taryhymyzda yz goýanlar. Azeri. Baku: 2008, sahypa - 13.

[7] Hulsewé, A.F.P. (1979). China in Central Asia: The Early Stage 125 BC – AD 23: an annotated translation of chapters 61 and 96 of the History of the Former Han Dynasty. Introduction by M. A. N. Loewe. ISBN 90-04-05884-2. Leiden: E. J. Brill.

[8] Bichurin N.Ya., "Collection of Information on Peoples in Central Asia in Ancient Times", vol. 1, p.46.

[9] Taskin B.S., "Materials on Sünnu history", Science, Moscow, 1968, p. 31 (rusça).

[10] L. N. Gumilyew. "Hun halkynyň taryhy", Moscow, 'Science', Ch.15, <http://gumilevica.kulichki.net/HPH/hph15.htm> (iňlisçe).

[11] Pulleyblank, Edwin George (1963). "The consonantal system of Old Chinese. Part II". Asia Major 9: 206–265. Retrieved 2011-02-06].

[12] Nikita Biçurin, -İakinf. Sbranie svedeniy o narodax, obitavşix v Sredney Azii v drevnie vremena. M.-L., 1950. str.-225.

[13] Biçurin, N.Ya, Collection of information on peoples in Central Asia in ancient times", 1851, vol. 1, p. 147.

[14] Weý kitabı (Vey Şu), 南匈奴之右賢王 (魏書作左賢王)].